

Millî Birlik ve Beraberlik Sempozyumu

İLESAM, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu, TİKA, Türk Tarih Kurumu ve T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı'na bu kitabı kültür ve edebiyat tarihimize kazandırdığı için teşekkürü bir borç biliriz.

Ankara – 2017

**MİLLÎ BİRLİĞİMİZİN ÜÇ KAYNAĞI:
İMÂM-I A'ZAM - İMÂM MÂTURÎDÎ -
HOCA AHMED YESEVÎ**

Prof. Dr. Ahmet Kartal¹²⁸

Temsil kapasitesi sadece kavrayışa değil zihnin niteliğine de bağlı olan dinî inançlar, düşünceler, salt teorik üretimin bir örneği olmayan fonksiyonel kavramlar, güçler ve entelektüel şahsiyetlerin içinde doğdukları kültürel ve sosyal konjonktür ve bunların neden oldukları ayrıcalıklı değişmeler, mutlaka araştırılmalı, hatta mücerret meseleler, müşahhas ilmî muamelelere dönüştürülebilmelidir. Çünkü çağlar boyunca dünyanın değişik coğrafi bölgelerinde birçok toplum yaşamış, yaşayan bu toplumların faaliyetleri ise çeşitli kültür ve medeniyetlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur (Günay 1998: 57). Burada yapılacak her türlü çalışma için önemli olan şey, bu toplumların her birinde dinin, onların sosyal hayatlarının ayrılmaz bir parçası olarak yer aldığı görülmesidir. Çünkü insanlığın en kadim tarihine gidildiğinde, ilmi, felsefesi ve sanatı olmayan toplumlarda bile dinin, insan hayatının en eski ve en tipik tezahürü olduğu, hatta en eski devirlerden bu güne dinsiz bir toplumun asla bulunmadığı bilgisidir.

Din ve dinî hayatın, hem şahısları ilgilendiren ferdî yönü hem de cemiyetleri alakadar eden tarafları vardır. Mümbit tetkik ve tahkik gündemleri meydana getiren dinî düşüncelerin, inançlar, ibadetler, davranışlar, gruplar ve cemaatlerin ferdî karakterlerinin ötesinde, toplumu ilgilendiren ve pek çok sosyal şartlardan ileri gelen bir takım etkileşimlerle karşı karşıya oldukları, hatta onların çeşitli içtimaî olaylara farklı şekillerde tesir ettikleri müşahade edilmektedir. Biz bunu, dinin sosyal fonksiyon ve tesirlerinin yanı sıra, içtimaî şartlar ve olaylar gibi, dinin vakıalar üzerindeki etki ve tepkilerinin de bir göstergesi olarak görebiliriz.

Mukaddes bir kaynağa dayanan ve içtimaî hayatın vazgeçilmez bir unsuru olup inkârı ve ihmalî mümkün olmayan dinin, top-

128 - Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

lumla olan temas noktaları, yani içtimaî hadiselerin maddî mesnet noktaları, dinî hayat, inançlar, düşünceler, davranışlar, gruplar ve cemaatler üzerindeki etkileri çok önemlidir. M. Eliade'nin dile getirdiği gibi dinin özü ve kaynağını oluşturan "mukaddes/kutsal", dünya üzerinde hiçbir zaman "katıksız ve saf" değildir. Yine Eliade'ye göre din, dünya üzerinde daima bir beşerî, içtimaî ve kültürel ortamda ve onunla imtizaç etmiş bir halde hayat bulur (Günay 1998: 53). Biz, dinin bu şartlar altında hem dinî hem içtimaî hem de kültürel bir fenomen/görüngü olarak karşımıza çıktığını rahatlıkla görebiliriz. Kısaca din, insan ve toplumun aşkın ve mündemiç/içkin mukadde-se referansta bulunmak suretiyle, bizzat kendini tarihî olarak gerçekleştirmesi hüviyetinde karşımıza çıkmakta ve bu gerçekleştirme ile de kendisi içtimaî hayat üzerinde aşikâr olurken içtimaî gerçekliklerin ve değişmelerin dinî yaşayış üzerindeki etkileri de görünür olmaktadır. Bu görüntü, herhangi bir dinî hayat şeklinin kendi inanç ve amellerine bağlılık yine ait olunan dinî toplulukların dinî hayatının canlılık derecesiyle yakın ilişkilidir (Günay 1998: 52).

Din ve toplum arasındaki bu ilişki, M. Weber gibi birçok düşünür tarafından köken ve fonksiyon açısından farklı farklı yorumlanmış ve sosyal bilim pratiğinin merkezine bu açıklamalar yerleştirilmiştir. Örneğin, birçok kişinin zihninde ayrıcalıklı bir yere sahip olan ve belirli bir çağın ilmî anlayışının sunduğu doğa ve içtimaî imge anlayışına dayanan A. Comte, dini, toplumların bir fonksiyonu yani insanları birbirine bağlayan, topluma düzen veren en önemli bağ (Kızılçelik 1994: 131); K. Marx toplumun iktisadî hayatının bir sonucu; kutsal içtimaî kozmolojinin merkezinde gören E. Durkheim ise, dini, toplumsal şartların bir neticesi olarak görmüştür (Turner 2008:195-212). Kısaca belirtmek gerekirse, yüksek teorik kazanımlardan yoksun S. Freud da dahil olmak üzere onların felsefeleri ve toplum anlayışları din ve toplum arasındaki münasebetlere dayandırılmış, din ve toplum arasındaki bu münasebetler ise, genellikle determinist/belirlenimci bir tarzda yorumlanarak toplum hayatında dinin kendisine özgü müstakil varlığı ve dinamizmi inkâr edilmiştir. Oysa din hakkında farklı ve rakip bakış açılarından hareketle dahi (orijinal/mukaddes metinleri ikincil yazılara tercih etsek dahi) gerçek birikimli bilgi elde etmek, hatta farklı genel yönelimlerden hareketle nisbî tahminlerde bulunarak genel dinî/mukaddes yasalara ulaşmak, hatta din ve toplum arasındaki münasebet için bu anlamda toplum ve dini kendi hazneleri içinde etkileşimli olarak gören ciddi

bir kimlik oluşturmak (farklı şekillerde inşa edilen içtimaî hayatları yorumlamada karşılaşılan güçlükler rağmen) mümkündür.

Dünya üzerinde var olduğu tarihten bu yana, mutlaka bir dine/ inanca mensup olarak hayatını idame ettiren Türkler, Karahanlılar döneminde, yine bir Türk Devleti olan Sâ mânîler (geniş bilgi için bk. Usta 2013) vasıtasıyla alıp kabul ettikleri İslâm dininin (Köprülü trhs.: 21) Hanefî ve Sünnî mezhebini benimseyip ona bağlanmışlar ve İslâm algılarını Hanefîliğin çizdiği çerçeveye üzerine kurmuşlardır (Şeker 2013: 230). Bunda Hanefî mezhebinin daha rasyonel ve pratik ihtiyaçları karşılamaya yatkın, yani Türklerin sosyal yapılarına daha uygun olması etkili olmuştur (Ocak 2010: 142). Hatta Hanefîliğin, insanda iradeyi tanıyarak İlâhî emri akıl ve delillerle ispatı cevaz vermesi, idarî meselelerde katılıktan kaçınarak ihtiyaçların gerektirdiği hükümleri caiz sayması, devletlere, İslâmî hukuk nizâmını zaman ve mekân şartlarında yürütebilmekte hareket serbestliği tanınması sebebiyle de, Türk siyasî teşekküllerince resmî mezhep olarak benimsenmiştir (Şeker 2013: 202). Türklerin Hanefîlik mezhebine dayanan Müslümanlığı, Sünnîlik üzerinden filizlenmiştir. Bu da ortaya koyduğu düstur ve prensiplerle inanç dünyamızın hüviyetinin oluşup şekillenmesinde ve İslâmî anlayışımızın çerçevesinin belirlenmesinde Hanefîlik mezhebinin kurucusu İmâm-ı A'zam ile Mâturîdî mezhebinin banisi İmâm Mâturîdî'nin ne kadar etkili olduklarını göstermektedir. Nitekim İmâm Mâturîdî'nin oluşturduğu Mâturîdîlik ile İmâm-ı A'zam tarafından teşekkül ettirilen Hanefîlik düşüncesini irfanla mezceden Hoca Ahmed Yesevî, dinî konuları, ilhamını Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerden alarak değerlendirmeye tabi tutmuş, ehl-i sünnet akidesine bağlı kalmış ve Hz. Peygamber'in hayatını tam anlamıyla kendi yaşantısına tatbik etmiştir.

İşte Türklerin müntesibi olduğu ve İmâm-ı A'zam ile İmâm Mâturîdî'nin düstur ve prensiplerini belirlediği, Hoca Ahmed Yesevî'nin ise prensiplerini, ahlâk anlayışını ve ruh disiplini aşılama çabasıyla İslâm anlayışı, sosyolojik olarak millî hayatımıza şekil vermiş, millî kültür malzememize asırlardan beri bir üst-sistem¹²⁹ olarak ruh katmış, hatta millî tarih ve hayatımızı inşa edip medeniyetimize orijinal bir terkip kazandıran yapıcı ve tamamlayıcı bir faktör olmuştur. Dinini çok seven, onu her şeyin üstünde tutan ve gerektiğinde onun için canını bile feda etmekten çekinmeyen Türk

129 - Üst-sistem, kültür ve medeniyetlere şekil ve ruh veren ve zamana hâkim "dünya görüşü"dür (Arvasi 1989/1: 83).

millleti, Türk'ü "dini dinime, dili dilime uyan" şeklinde tarif ederek, İslâmiyet'i millî varlığının en vazgeçilmez unsuru olarak görmüştür¹³⁰ (Arvasi 1989/1: 387; aynı müellif 1989/2: 259). Bu da Türklükle İslâmiyet'in ayrılmaz bir şekilde birbirine girdiğini göstermektedir. Nitekim milletimiz iki kaynaktan doğmuştur: Birincisi onun maddî yapısını teşkil eden Oğuzlar diğeri de Oğuzların ruhunu meydana getiren İslâm dinidir. Bunlar birleşip kaynaşarak bir hayatî yapıya varlık kazandırmışlardır. Ruhu, bu bedenden zorla ayırırsanız, ortada ölü bir ceset bırakırsınız. Eğer maddeyi ruhundan ayırırsanız, o zaman ruh diye élinizde kalan, sadece bir vehim olacaktır. O da kendi samimi hayatına bağlanmadığından bir riya, bir efsane, sonunda bir hezeyan yığınına dönüşecektir. Nihayetinde ne vazifesi ne de mesuliyetleri kalacaktır, değerlendirmesini yapan Nurettin Topçu, Türk milletini oluşturan iki temel kaynağa işaret edip dikkat çekmiştir (bk. Topçu 2008: 152). M. Fatih Şeker de bu hususu; "Bizde millî olmak, Müslüman olmaktır." şeklinde ifade etmektedir. Nitekim Türklerle İslâmiyet'in bu kaynaşıp bütünleşmesi, Türklerin İslâm'ı, İslâm'ın da Türkleri temsil eden bir hüviyete bürünmesini sağlamıştır. Hatta bu durum özellikle Batı toplumlarında Türkün İslâm, İslâm'ın ise Türk olarak isimlendirilmesine/algılanmasına sebep olmuştur¹³¹. Hatta bugün dahi Avrupa'da, özellikle "Balkanlar'da İslâmiyet, Türkün dini, İslâm'ın beş şartı ise Türklüğün beş şartı olarak ifade edilmektedir." denirse, hata yapılmış olmaz.

Demek ki, Türk milleti hem birlik içinde oluşunu hem de birlik içinde kurtuluşunu, şüphesiz bir biçimde, bütünleşip kaynaştığı İslâm'ın toplayıcı ve birleştirici ruhunda bulmuştur. Çünkü irkî var oluş, sadece kendi varlığı ile içtimaî birlik oluşturamayabilir. Bunun bir diğeri nedenini de maddî unsurların aslî karakterlerinin, daima bölünebilmesi ve sonsuz parçalara ayrılabilmesinde görebiliriz. Oysa ruh cevherinin temel yapısı birliktir, çokluk içinde bile birliği yaşatmaktadır. Nitekim İslâmiyet'i kabul etmeden önce Türk boyları arasında çok sık şekilde çıkan kavgalar söz konusudur. Örneğin

130 - İslâmiyet'ten başka dinlere intisap eden Türk boyları ise, millî kültürlerini kaybederek silinip gitmişlerdir. Hıristiyan olan Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Macarlar, Bulgarlar... kısa sürede Türklüklerini kaybetmişlerdir. Diğeri taraftan Tabgaçlar da, Budizm'in tesiriyle Çinlileşmişlerdir (Arvasi 1989/1: 83).

131 - XVI. asır Klasik Türk şâirlerinden Ravzî'nin, Rumeli'yi dolaşırken uğradığı, bugün Arnavutluk sınırları içinde bir yerleşim yeri olan Dukakin'den bahsederken söylediği "Halkınun kimisi kâfir kimisi Türkeşdür (: krş. (Dukakin) halkının kimisi kâfir kimisi de müslümandır.)" (Aydemir 2007: 183) mısraı bu hususu göstermektedir.

hakanın ölümünden sonra devletin oğulları arasında bölüşülmesi, akabinde kardeşler arasında çıkan mücadeleler buna dair bir örnek olarak verilebilir. Türkler, ne zaman ki kendilerinde Müslüman Türkün Allah adında birliğe ulaşma ülküsünü inşa etmişlerse, o zaman, devletleri daim olmuştur (Topçu 2008: 145-46). Topçu'nun bu yaklaşımına yakın olarak Mehmet Kaplan da; "Birlik (vahdet) fikrine dayanan İslâmiyet, göçebelik devrinde bin bir parçaya ayrılmış olan ve her parçası ötekine düşman Türk aşiretlerini, aralarına başka kavimleri de katarak birleştirmiş, hepsini aynı potada yoğurarak yeni bir millet haline getirmiştir. Bugünkü varlığımızı bu bin yıllık tarihe borçluyuz. Halen de Türk milletini birleştiren hâkim duygu ve hayat görüşü İslâmiyet'tir." şeklindeki görüşünü dile getirmiştir (Kaplan 2006: 159). Bu da Türk devlet otağının orta direğinin İslâm olduğunu, o direk çekildiği zaman Türkün yıkılıp gideceğini ve Türkün damarlarında dolaşan kanın özünün de Müslümanlık olduğunu (Şeker 2017: 15) göstermektedir.

Dinlerin birleştirici ve bütünleştirici özelliklerine rağmen zaman zaman din konusu, özelde mezhepler, "hakkında en çok spekülasyon yapılmaya müsait bir alan" olarak dikkat çekmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, dinin bir yandan objektif/nesnel diğer yandan da subjektif/öznel bir tecrübeyi ihtiva etmesi gerçeğinde aranabilir. Aslında bu, sadece dine has bir şey değildir; insanın doğası gereği mutlak manada sadece nesnel/objektif olması mümkün olmadığı için, bu pek tabii ki insanî disiplinlerin hepsinde de görülebilir. Böyle bir gerçeklik bilgisiyle olmalıdır ki, İmâm-ı A'zam, gündelik hayattaki karşılaşmaların ve ferdî/bireysel davranışların, içinde yaşanan genel toplumsal çerçeveyi nasıl etkilediği ve etkilendiğiyle ilgilenmiştir. İmâm-ı A'zam'ın bu ilgisi, sadece nazarî bir ayırım değildir. Aynı zamanda içtimaî hayatın tecrübî olarak tanımlanabilecek farklı yanlarına da işaret etmektedir. Bundan dolayıdır ki, dinî olanı incelemekten ve analizlerini mümkün olan en nesnel bir biçimde yapma çabalarından, hapis cezası almasına rağmen asla vazgeçmemiştir. Özellikle bu temel gerçeği, gözden kaçırmamak gereklidir. Kısaca ifade etmek gerekirse, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin çalışmaları ve zihniyet dünyası, sonuç açısından bakıldığı zaman, yalnızca nazarî çerçeveye içine hapsedilemeyecek kadar kapsamlıdır.

Böylesi bir süzgeçten geçirerek muhteşem bir şahsiyet diye tanımladığımız İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, hem kendi zamanında hem de kendisinden sonraki dönemlerde birçok âlim ve fakîhe

meslekî bir rehber, önder ve ilham kaynağı olmuş, etkisi ise pratik ve seçkin bir düzeyde kendisini göstermiştir. İmâm-ı A'zam, sadece bu özellikleriyle anılmaya layık birisi değildir. Aynı zamanda da teorik ufku geniş, verimli ve uyarıcıdır. Görüşlerinin çoğunun tecrübe edilebileceği bir ortam sağlamış, talebelerini meraklı ve ilgili öğrenciler şeklinde yetiştirmiş, onlar da onun rehberliğinde yine onun görüşlerinin çoğunu sınavabilecek kabiliyete ulaşmışlardır.

İmâm-ı A'zam, basmakalıp yargılarla ve dar bir bilgi dağarcığıyla hemen hüküm veren biri değildir. O, meselelerin, bambaşka istikametlerinin de olduğunun şuurundadır. Onun bu özelliği sayesinde öğrencileri, düşündüğünü anlayan, empati/duygudaşlık kurabilen, kuşatıcı ve açık fikirli insanlar şeklinde ilim dünyasında yer edinmişlerdir. Bu, kısaca öğretmen merkezli klasik öğretim anlayışı yerine, öğrenen merkezli öğretim anlayışının uygulanmasıdır (Arslantaş 2015: 346).

Hem sorgulayıcı davranıp hem de olaylara farklı yönlerden bakarak, bizzat inandığı değerleri daha da sağlamlaştıran İmâm-ı A'zam, akli kontrolsüzce kutsamayan, ancak göz ardı da etmeyen dengeli bir testten geçirmiştir. Onun bu tutumu sayesinde, akıl ve fikir pencere çok daha değerli, ayakları yere sağlam basan bir yapı hâline gelmiştir. Nitekim ona göre, 'tahkîkî iman' denilen şey, tam da böyle bir süreç sonucunda yerleşmektedir.

Türkler arasında "Müslümanlık" deyince akla ilk gelen isimlerden birisi, hiç şüphesiz İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'dir. O, hem Türk-İslâm kültürünün şan ve şeref sahifesinde yer alan önemli bir şahsiyet hem Müslümanlığımızın onuru ve itibarı hem mensubu olduğumuz Hanefî mezhebinin müessisi ve imamı hem de Ehl-i sünnet'in ilk kurucusu ve banisidir. Türkistan'dan Balkanlar'a kadar uzanan coğrafyaya, o ve tesis ettiği Hanefî mezhebi bütün hüviyetiyle sirayet edip yansımıştır. Nitekim Fatih M. Şeker'in; "Türkistan coğrafyasında İslâmlaşmak, Hanefî zihniyeti benimsemek demektir." şeklindeki tespiti bu hususa ışık tutmaktadır. Diğer taraftan Niyâzî-i Mısırî ile Akkirmânî'nin, Türk olmayı Hanefî-Mâturîdî olmaktan ibaret saymaları da dikkat çekmektedir (Şeker 2017: 14).

İmâm-ı A'zam Türk, Arap, Hind ve İranlılar başta olmak üzere hemen herkesin kendi milletine nispet ettiği bir âlimdir. Hayatı Kûfe, Bağdat ve Mekke'de geçmiştir. Hem ilim tahsil eden hem de tahsil ettiği ilmin gereğini yerine getiren yani ilmiyle amel olan bir neslin adamı olan İmâm-ı A'zam, baba mesleği olan ticaretle uğraşmıştır.

O, Kur'ân-ı Kerîm'in hayata nasıl aktarılıp uygulanabileceğinin müşahhas örneklerini vermekle kalmamış, yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla bunu bir gelenek hâline de getirmiştir. Hayatını Emevîler ile Abbâsîler devrinde idame ettiren İmâm-ı A'zam, hayatı boyunca hiçbir makama talip olmamasına rağmen, bizzat makamlar ona tabi olarak gelmiş, ancak o bu makamların hiçbirini kabul etmemiştir. Devletin idarî kadrosunda vazife almayan İmâm-ı A'zam, bu tavrıyla sanki kendisini âdeta melâmet perdesiyle gizlemiş ve tasavvufun gerekli kıldığı hususları en ileri derecede hayatına tatbik etmiştir.

Pakistan'ın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden ve ilim adamlarından biri olan ve Usûl-i fıkıh¹³² ilminin özellikle Türkistanlı Türkler sayesinde inkişâf edip tekâmüle ulaştığını belirten Muhammed Hamidullah, İslâm fıkıhının/hukukunun müstakil bir ilim olarak mevcudiyetini İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye borçlu olduğuna dikkat çekmiştir. Bu, İmâm-ı A'zam'ın, özellikle fıkıh konusundaki yer ve değerini belirlerken aynı zamanda da onun dehasına vurgu yapmaktadır. Nitekim en büyük, en azametli imam/fıkıh önderi anlamına gelen "İmam-ı A'zam" nisbesi, onun bu özelliğinden dolayı kendisine verilmiştir.

Dinî bir doktrin vaz etmekten ziyade, var olan içtimaî problemleri çözüme kavuşturmak isteyen (İşcan 2015: 665) İmâm-ı A'zam, uyanma, dirilme ve gelişmenin ön şartının "arınma" olduğunun bilincinde olup "arınma" gerçekleştirildiğinde İslâm âleminde hemen her sahada yeniden dinamizm oluşacağına, büyük başarılar ve hamleler elde edileceğinin farkındadır. Nitekim böyle bir "arınmanın" öncülerinden biri olarak dikkat çeken İmâm-ı A'zam, dönemdeki içtimaî meselelerle, "sapık kollarla ve yollarla" mücadele ederek İslâm'a, yeniden "sırât-ı müstakîm/doğru yol"da dinamizm kazandırmıştır (Arvasi 1989/2: 136). Ayrıca O, içtimaî ve siyasî bağlamdan ayrı düşünülmemeyen bir gerçekleşme biçimi olarak iman sahibi olmayı, aynı zamanda da içtimaî ve siyasî bağlamdan kopuk olarak algılanamayacak İslâm'ın birlik ve dirliği üzerine odaklanmıştır (Yıldız 2015: 439).

İmâm-ı A'zam'ın tesis ettiği Hanefî mezhebi, gerek geçmiş dönemlerde gerekse bugün dünyanın çeşitli coğrafî alanlarına yayılan geniş Müslüman halk kitleleri ile birçok İslâm devleti tarafından benimsenip kabul edilmiştir. Hiç şüphesiz bunun en

132 - Fıkıhın kaynaklarını ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen bilim dalı (bk. Köksal vd. 2010).

önemli sebebi, Hanefî mezhebinin, diğer İslâmî mezheplere nazaran, iç tutarlılığı da kutsayan bir aklîleşme süreci geçirmesi, İmâm-ı A'zam'ın söz konusu bu süreçte, içtimaî ve siyasî gerçekliği dikkate alarak hayatın hakkını vermesi, milleti oluşturup ona millî şahsiyet veren değerlere hoşgörüyü yaklaşması, dahası bugün bile evrensel hüviyete sahip insan hak ve özgürlükleri konusunda asırlarca önceden oldukça hassas ve duyarlı bir tavır geliştirmesidir. Bu da Mâtürîdî mezhebi gibi Hanefî mezhebinin de, İslâm'ın rasyonalist/akılcı yüzünü temsil etmesini sağlamıştır. Bugün İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde İslâm adına yapıldığı belirtilen aşırılıkların ve olumsuz görüntülerin, özellikle Türklerin yaşadığı muhitlerde ve Türk toplumunda görülmemesi, hiç şüphesiz milletimizin İmâm-ı A'zam'ın dolayısıyla da Hanefîliliğin çizdiği istikamette kendini bulmasıyla irtibatlıdır. O hâlde, bugün de içersinde bulunduğumuz olumsuzluklardan kurtulmanın yolu, çağdaş zamanda onu çok iyi anlamak ve gündelik hayattan siyasî hayata kadar fikirlerini bi-hakkın uygulamaktan geçmektedir. Hiç şüphesiz bu, millî birlik ve beraberliğimizin zamana uygun mayası olacaktır.

Millî birlik ve beraberliğimizin bir diğer mimarı da, özellikle Türk milletinin dinî, ahlâkî, ilmî, irfanî ve kültürel birikimini, zenginliğini, tefekkürünü, hayat görüşünü vb. oluşturma ve belirlemede önemli yeri olan uluğ Türk bilgini İmâm Mâtürîdî'dir. İmâm Mâtürîdî'nin ilmî ve kültürel çevresinde ağırlıklı olarak Hanefî mezhebine mensup kimseler bulunduğu ve kendisini yetiştiren hocalar da Hanefî okuluna mensup ilim adamları olduğu için ortaya koyduğu birçok görüşte İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin tesiri ve ona tâbi olma durumu görülmektedir. Nitekim hem döneminin hem de Hanefî geleneğinin önemli âlimlerinden Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî ve Ebû Nasr el-Iyâzî'den dersler alarak fıkıh, tefsir, kelâm gibi çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Bu ilim adamlarının himaye ve terbiyesi altında ve kendi şahsî gayretiyle en iyi şekilde yetişen İmâm Mâtürîdî, Ebu'l-kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Hakîm es-Semerkandî, Ebu'l-hasan Alî b. Saîd er-Rustugfânî, Ebu'l-leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Buhârî gibi birçok âlimin yetişmesine de vesile olmuştur. Daha sonra bunlar, ortaya koydukları fikir, düşünce ve eserlerle onun görüşlerini çeşitli prensiplere bağlayarak hem o dönem hem de günümüz insanının anlayacağı bir hüviyete büründürülmesinde önemli rol oynamışlar-

dır.

İmâm Mâturîdî'nin kendisine nisbet edilenlerin dışında "kelâm", "mezhepler tarihi", "fıkıh", "tefsir" gibi dinî ilimlerle ilgili yaklaşık 15 eseri bulunmaktadır. Tamamı Arapça olarak kaleme alınan bu eserlerin en önemlilerinden olan Te'vîlâtü'l-kur'ân'da, Kur'ân-ı Kerîm yorumlanmış; Kitâbu't-tevhîd'de ise, kelâm ilminin en temel ve önemli konuları ele alınıp değerlendirilmiştir. Hem zikredilen bu iki eserinde hem de kaleme aldığı diğer eserlerinde yer alan görüş ve düşünceleriyle, geçmişte olduğu gibi bugün, hatta gelecekte bile insanımızın inanç, kimlik ve benliğini muhafaza etme ve sağlama konusunda rehber edineceği önemli bir ilim ve fikir adamıdır.

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe tarafından teşekkül edilen Hanefî mezhebinin üçüncü kuşak önemli mütefekkir, mütekellim, muhaddis, fakîh ve müfessirlerinden İmâm Mâturîdî, akılcı-hadarî din anlayışının en önemli şahsiyet ve mümessillerindendir. İmâm-ı A'zam tarafından oluşturulan kelâmî/itikadî hususlara sadık kalarak Ehl-i sünnet'in kelâm akidesini tesis eden İmâm Mâturîdî'nin en önemli özelliği ve büyüklüğü, Kur'ân-ı Kerîm'e bakış açısıyla getirmiş olduğu yeni yorumlardır. İmâm Mâturîdî, akli ve akılcılığı esas alarak tamamen kendine has orijinal düşünce ve görüşler ortaya koymuştur. İmâm Mâturîdî, Mu'tezile'de kaos hâlini alan akla nizam vermiş; ilmi marifet hâline getirmiş; hem irfan hem de felsefe âlemine istikamet vermiştir. Hatta İslâmlaşma sürecinde yerli taraflarını Müslümanlıkta eriten İmâm Mâturîdî, fikrî yapısını Türkistan coğrafyasında inşa etmiştir. İmâm Mâturîdî, Müslümanlaşma merhalesinde bir taraftan millî kimliğini İslâma gömen diğer taraftan da Müslümanlığa millî bir mahiyet veren milletimizin beynelmileli olabilecek bir aşamaya ulaşmıştır (Şeker 2014: 689; aynı müellif 2017: 14).

İmâm Mâturîdî, düşünce ve görüşleri sayesinde hem kendinden önceki hem de kendi dönemindeki İslâm âlim ve hekimlerinden / filozoflarından ayrılarak kendi farkını ortaya koymuş ve bu özelliğiyle de hassaten neşv ü nemâ bulduğu toplumun temel değerleriyle çatışmayan, bilakis onlarla barışık olan bir inanç sistemi kurduğu için gerek yaşadığı çevrede gerekse İslâm dünyasında büyük bir kabul görmüştür. İmâm Mâturîdî, bir yandan içinde yaşadığı toplumu etkilerken diğer yandan da içinde yaşadığı toplumun düşünce kültürü ve değerlerini de özümsemekle kalmamış, olay, olgu, sebep ve sonuç açısından dünkü kültür dünyamız için olduğu gibi bu günkü kültür dünyamız için de son derece önemli bir karakteristik özelliğe

sahip olmuştur (Arslantaş 2014: 161-62).

Fatih M. Şeker'in tespitlerine göre, Selçukluların Müslüman olduğu zaman diliminde Hanefiliği, İmâm Mâturîdî kemale erdirmiş; İslâmlaşma merhalesinin başında Hanefiliğin tesiri ne ise sonunda da İmâm Mâturîdî'nin yeri o olmuş; İmâm-ı A'zam'ın görüşlerini şerh ederek milletimizin dünya görüşünü sistemleştiren İmâm Mâturîdî, Müslümanlaşma hadisesinin Hanefileşme dolayısıyla da Mâturîdîleşme şeklindeki cereyanını müebbed hâle getirmiş (Şeker 2017: 14), hatta Mâverâünnehir'de Hanefilik Mâturîdîler aracılığıyla kökleşmiştir (Şeker (2014: 699).

Türk toplum tarihinin İmâm-ı A'zam ve İmâm Mâturîdî'den sonra inanç alanındaki en önemli şahsiyetlerinden birisi de Hoca Ahmed Yesevî'dir. Şöhreti zamanımıza kadar ulaşan Ahmed Yesevî, sadece kültür ve dil tarihimiz açısından değil, aynı zamanda İslâmî bilgi ve kültür açısından da önemlidir. Onun hayatı etrafında teşekkül eden ve medeniyet tarihimizin bir parçası sayabileceğimiz menkıbeleri ve "Hikmet" adı verilen şiirleri, Türk halkını İslâmî bilgi ile mücehhez kılma gayretlerinin bir ürünüdür.

Türklerin İslâm dini ile müşerref olmalarından sonra Ahmed Yesevî, onların manevî mürşidi olmuş ve Pîr-i Türkistânî diye anılmıştır. O, Türk milletine İslâm'ın düstur ve prensiplerini, ahlâk anlayışı ve ruh disiplini aşılama çalışmış; Türk halkını eğitip yetiştirmeyi ve bilgilendirip terbiye etmeyi şiar edinmiş; onları kötülüklerden ve illetlerden uzak tutmaya, güzel ve iyi hasletlerle donatmaya gayret göstermiş ve bu vesileyle insân-ı kâmil olmalarını sağlamaya çalışmış; Türk milletini, hakikî/gerçek maşuk/sevgili olan yaratıcısına kavuşturmayı/vuslatı, Mevlânâ'nın kavlince "şeb-i arûs"u, amaç edinmiş manevî bir şahsiyettir.

Hoca Ahmed Yesevî, aynı zamanda Türkistân'da yetiştirdiği erenleriyle, başta Anadolu olmak üzere Türklüğün yayıldığı her coğrafyada fetihlerin manevî mürşidi olmuş ve onun tesiri İslâm'ın aydınlık yüzünü temsil eden Yesevîlik tarikatı vasıtasıyla yüzyıllarca devam etmekle kalmamış milleti birbirine bağlayıp kenetleyen, devleti güçlü ve baki kılan millî şuurun tesisinde de önemli bir rol oynamıştır.

Türk tasavvuf düşüncesinin prensipleri ile lügatinin/dilinin teşekkülünde ve gelişip şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Ahmed Yesevî, tasavvufun teorik yönünden ziyade pratiğine önem

vermesiyle dikkat çekmektedir¹³³. “Hikmet” adı verilen şiirlerinde, insan aklının algılayamayacağı mücerret tasavvufî unsurları ve değerleri müşahhaslaştırıp Türk halkının ruh ve düşünce dünyasını yeniden inşa etmiştir. Mâturîdîlik ile Hanefîlik düşüncesini irfanla mezcederek akıl ile gönül arasında önemli bir denge kurmuş ve ehl-i sünnet akidesine daima bağlı kalmıştır. Hz. ‘Peygamber’in şeriatına sımsıkı bağlanması gerektiğini savunan Ahmed Yesevî, Yesevîliğin temelini teşkil eden bu düşüncesiyle, insanların ancak, nefislerine hâkim olup kötülüklerden uzak durduklarında, ahlâkî değerlere sahip olduklarında, özellikle de sapkın ve sahte/sahtekâr şeyhlerden uzaklaştıklarında ehl-i sünnet akidelerine bağlı kalabileceklerini savunmuştur. Bir şeyh olarak geçimini bizzat tahta kaşık yapıp satarak yani ticaretle sağlayan, böylece tasavvufla alın teri ile el emeğini iç içe girdiren ve ihtiyacından fazlasını tasadduk eden Ahmed Yesevî, bu tavrıyla hem genelde bütün insanların özelde tarikat şeyhlerinin nasıl geçmesi gerektiğini göstermiş hem şeyhliğin vakarı ve onunun el emeği ve alın teri ile geçinmekte olduğuna vurgu yapmış hem de bunun dışında davranış sergileyen tarikat şeyhlerinden ayrılmıştır. Geçimini el emeği ve alın teriyle karşılamasında, hayatını tamamen kendisine örnek aldığı ve şeriatına sımsıkı bağlı olduğu Hz. Peygamber’in önemli bir etkisinin olduğu rahatlıkla müşahede edilebilir.

Türklerin yayıldıkları coğrafyaların Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Ahmed-i Yesevî ile yetiştirdiği öğrencilerinin önemli bir katkısı vardır. Bu öğrenciler/erenler, Osman Turan’ın dikkat çektiği gibi gittikleri yerlerde özellikle insanların gönüllerini fethetmişler ve böylece coğrafi fetihlerin kolaylaşmasına destek sağlamışlardır. Özellikle gazi sıfatıyla savaflara da katılan bu alp-erenler, hayat tarzları itibarıyla örnek birer şahsiyet idiler.

Okuma yazma bilmeyen Müslüman Türklerin inanç ve iman dünyasını rasyonel temeller üzerinde inşa etmeyi savunan Ahmed Yesevî, bilhassa Müslüman Türklerin manevî dünyasını hurafelerden arındırmıştır. Hikmet adı verilen şiirleri, söz konusu geniş halk kitlelerine ulaşmak için tercih ettiği sadece bir vasıttır. Kendi devrinin Türkçesinin özelliklerini taşıyan bu şiirler, Kur’ân-ı Kerîm’in emirlerini, hadîs-i şerîflerin muhtevalarını ve İslâm’ın önemli prensiplerini, halkın anlayacağı düzeyde izah ve ifade eder. Ahmed Yesevî’de sadece iman değil, ahlâk da önemlidir. Çünkü ahlâk, imanın

133 - Bu konuda bilgi ve örnek metinler için bk. Arslantaş 2017: 902-904

tamamlayıcı rüknüdür. Hatta Hz. Peygamber'in ifadesiyle "İslâm, güzel ahlâktan ibarettir". O, İslâm'ın ve tasavvufun en karmaşık ve zor meselelerini halkın anlayabileceği bir dille ifade etme başarısını göstermiştir. Bu kabiliyet, aynı zamanda Türkçenin kabiliyetidir. Türk ruhunun, hissiyatının ve düşüncesinin yansıtıldığı şiirlerinde görülen sadelik, basitlik, tabiiyet ve samimîlik Ahmed Yesevî'nin kendi cemiyetini ne kadar derinden tanıdığını da göstermektedir. Bir tasavvuf adamının kendi kültürüne nüfuzu, cemiyet hayatındaki birliğin, beraberliğin ve en önemlisi millî ve yerli olmanın da şartıdır. Çünkü 'Ahmed Yesevî, Arap kültürünün değil, İslâm'ın Türk yorumunun müşdididir. Başta hoşgörü olmak üzere, insan aklının ve duygusunun özünü dile getiren bu yorum, günümüz Türklerinin kayıp mirasıdır. Millî birliğimizin ve beraberliğimizin temini, geleceğe güvenle bakmamızın yolu bu kayıp mirasla kucaklaşmakta gizlidir.

Kadim dönemlerden bugüne tefekkür tarihine bakıldığında, insan tefekkürünün gelişiminin günümüzde belki de en dikkate değer seviyeye ulaştığı müşahede edilecektir. Ulaşılan bu seviyenin de küreselleşme/globalleşme olarak tanımlandığı dikkat çekmektedir. İnsan düşüncesinin gelişimi sırasında sağladığı katkılar açısından büyük Türk bilgeleri İmâm-ı A'zam, İmâm Mâturîdî ve Hoca Ahmed Yesevî'nin ortaya koyduğu fikirlerle tanınması ve tanıtılması söz konusu süreçte hem millî birliğimizi ve beraberliğimizi hem dirliğimizi ve varlığımızı hem kimliğimizi ve özümüzü hem kültürel ve fikrî miraslarımızı hem de millî şuurumuzu ve millî devletimizi koruyabilmemiz açısından son derece öneme sahiptir. Çünkü tarihî ve güncel tecrübeye ışık tutan bu büyük bilgiler, küresel sürecin en önemli bazı kavramlarının her birine ayrı ayrı yer verip dillendiren, ayrıca kendilerine has bakış açılarıyla dinî problemlere çözümler üretebilen önemli şahsiyetlerdir. Bundan dolayı yukarıda vurguladığımız gibi bu şahsiyetlerin hem fikirleriyle tanınması hem de insanımızla tekrar buluşması, özellikle günümüzde millî birliğimiz ile içtimaî dayanışmamızın tesisi açısından oldukça önemlidir.

Her Türk evladı, ortaya koyduğu düstur ve prensiplerle inanç dünyamızın hüviyetinin oluşup şekillenmesinde önemli etkisi olan bu örnek ve müstesna şahsiyetlerden büyük İslâm fakîhi İmâm-ı A'zam'ın adını, daha çocukken her birimize öğretilen; "Amelde mezhep imamımız İmâm-ı A'zam'dır." sözüyle işitip zihniyet dünyasına ve hayat felsefesine nakşetmiştir. İmâm Mâturîdî'nin ismini ise, ilk olarak çocukken kendisine "İslâm" ve "İslâm prensipleri"ne dair

büyükleri tarafından yöneltilen sorulardan biri olan “İtikatta mezhep imamımız kimdir?” sorusuna mukabil olarak söylenen “İtikattaki mezhep imamımız İmâm Mâturîdî’dir.” cevabıyla duymuştur. Bir gönül ve irfan ehli olup İmâm-ı A’zam tarafından oluşturulan Hanefîlik ile İmâm Mâturîdî’nin teşekkül ettirdiği Mâturîdîlik düşüncesini irfanla birleştirerek Yesevîlik tarikatını tesis eden Hoca Ahmed Yesevî’yi de, “Pîr-i Türkistân” ve “Türklerin manevî mürşidi” olarak öğrenip tanımıştır. Yukarıda dikkat çektiğimiz gibi inanç ve irfan dünyamızı şekillendiren bu uluğ Türk bilgeleri, Kur’ân-ı Kerîm’in ve hadîs-i şerîflerin gösterdiği yoldan ayrılmadan yüce dinimizin özüne bağlı kalmışlar ve dönemin ihtiyaçlarına göre yeni çözümler önerileri geliştirip fikrî hayatı yenileyerek necip milletimizin daima ileriye taşınmasına, bu günlere de ışık tutacak şekilde, katkı sağlamışlardır. Türk milleti olarak bizlerin, hem madde hem de mana yönünden yüksek seviyeye ve şahsiyet sahibi olarak yetiştirip akabinde ortaya koydukları düşünce ve eserlerle bütün dünyaya takdim ve armağan ettiğimiz başta İmâm-ı A’zam, İmâm Mâturîdî ve Hoca Ahmed Yesevî olmak üzere önemli şahsiyetlerimizin tamamına sahip çıkmamız, onları ve fikirlerini daima gündemde tutup rehber edinmemiz, özellikle de onların görüş ve düşüncelerini ihmal etmeksizin gelecek nesillere aktarmamız ve onlarla iftihar etmemiz elzem olan bir tavırdır. Çünkü hayata geçirilecek bu tavır, yeni yetişen nesillerimizin hem onlarla buluşup tanışmasına hem bir araya gelip kucaklaşmasına hem onların sahip oldukları düşünce ve değerlerle hemhal olmasına vesile olacak hem yeni yetişen nesillerimize bilinçlenme, sorumluluk sahibi olma, büyük bir arzu ve şevkle gayret gösterip çalışma, yüksek ideal ve hedefler edinip onlara ulaşma ve kimliğini sahiplenip özünü muhafaza ederek geleceğe güvenle bakma düşüncesi verecek hem de bizlerin, millî kültürümüzün oldukça önemli ve ayrılmaz unsurları olan maddî ve manevî değerlerimizin, hüviyetine ve ruhuna uygun bir şekilde yeniden inşa etmesine imkân sağlayacaktır. Ayrıca bu durum, milletler için olmazsa olmaz olan, “medeniyet oluşturmak kadar, oluşturulan bu medeniyeti muhafaza edip geliştirerek idame ettirmek” düsturunu gerçekleştirme azmi ve dirayeti de kazandıracaktır. Eğer etrafını tıpkı güneş gibi aydınlatan bu şahsiyetler unutulursa/unutturulursa, Seyyid Ahmet Arvasî’nin dikkat çektiği gibi ateş böcekleri, kendilerini “aydınlık kaynağı” zannetmeye başlayacaklardır. Böylece gerçek değerler ortadan çekileceğinden sahte değerler piyasayı dolduracaktır. Bu husus, tıpkı

doğru kavramlarla yanlış hikâyeler uydurmakla eşdeğerde olacaktır. Oysa sahte kolonlarla doğru bina oluşturulamayacağı gibi, sahte değerlerle de sağlıklı bir toplum meydana getirilemez. Bilakis bu durum milleti ayrıştırır, hatta dinî hayata zarar verir. Bu da milletler için oldukça önemli olan millî şuurun, idealizmin ve dayanışmanın yok olup toplumun ortak menfaatlerinin ferdî/bireysel ya da mensubu olunan cemaatlerin menfaatlerinin gerisinde bırakılmasına, böylelikle ayrışma ve çözülmeye, dahası sosyal yalnızlığın artmasına, en çok ihtiyaçlarımızdan birisi olan adaleti yok ederek toplumsal bir çöküntüye, dolayısıyla da milletin yok olmasına sebep olur. Diğer taraftan bu büyük bilgilerle kucaklaşma, günümüzde Orta Doğu'da çeşitli isimler altında yaşanan ve tüm dünyayı korkutan terör uygulamalarının da karşısında bir duruşun cevabını oluşturacak; millî birlik ve beraberliğimizin ise sigortası olacaktır.

Sözlerimi Nurettin Topçu'nun milletle ilgili şu sözleriyle bitirmek istiyorum: "Millet, kökleri mazide, gövdesi halde bulunan, dalları ve yaprakları istikbale uzanan, geçmişte, halde ve gelecekte hatıraları, temayülleri ve tasavvurlarıyla birleşmiş olan varlıktır. Maziden gelip halden geçerek istikbale akan bir nehir gibidir. Milleti yaşatan hayatî kuvvetler onun mazisinde gömülüdür. Bu kuvvetler halin hayat tarlasını suladıktan sonra yine kaybolmaz, toprağa gömülmezler, istikbali de onlar yaratırlar." (2008: 150).

Kaynakça

Ahmed Yesevi (2016), *Dîvân-ı Hikmet*, editor: Mustafa Tatcı, Ankara.

Arslantaş, Halis Adnan (2014), "Çağdaş Zamanların Çözümlemelerinde Bir Güç Faktörü Olarak Mâtürîdî", *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî*, Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, hzr. Ahmet Kartal, İstanbul, s. 161-168.

Arslantaş, Halis Adnan (2015), "Toplum-Kültür ve Eğitim Bağlamında Ebû Hanîfe", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam – Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2015*, hzr. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir, s. 346-349.

Arslantaş, Halis Adnan (2017), "Bir Model Olarak Mana Etrafında Bütünleşme ve Ahmed Yesevî" *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu 28-30 Nisan 2016 Ankara*, edi. Ahmet Kartal, Ankara.

Arvasi, S. Ahmed (1989), Türk-İslâm Ülküsü, 3 c., 5. baskı, İstanbul: Burak Yayınevi.

Aydemir, Yaşar (2007), Ravzî Divanı, Ankara: Birleşik Kitabevi.

Bıce, Hayati (2016), Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî, Ankara.

Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam – Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2015 (2015), hzr. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir.

Günay, Ünver (1998), Din Sosyolojisi, İstanbul: İnsan Yay.

Güngör, Erol (1978), Türk Kültürü ve Milliyetçiliği, 3. baskı, İstanbul: Ötüken.

İşcan, Mehmet Zeki (2015), "Değerlendirme Konuşması", Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam – Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2015, hzr. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir, s. 665-67.

Kaplan, Mehmet (2006), Büyük Türkiye Rüyası, 5. baskı, İstanbul: Dergâh Yay.

Kızıılçelik, Sezgin (1994), Sosyoloji Teorileri, 2. baskı, Konya: Emre Yay.

Köksal, A. Cüneyd – İbrahim Kâfi Dönmez (2012), "Usûl-i Fıkh" mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 42, s. 201-210.

Köprülü, Fuad (trhs.), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Muhammed Hamidullah (2004), İmam-ı Azam ve Eseri, İstanbul: Beyan Yay.

Muhammed Hamidullah (2005), İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları, İstanbul: Beyan Yay.

Nûreddin Es-Sâbûnî (1978), Mâtüridiyye Akaidi, hzr. B. Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Ocak, Ahmet Yaşar (2010), Türkiye Sosyal Tarihinde İslâm'ın Macerası (Makaleler-İncelemeler), İstanbul.

Şeker, Fatih M. (2013), Türk Dînî Düşüncesinin Teşekkül Devri, İstanbul: Dergâh Yay.

Şeker, Fatih M. (2014), "Bir Selef ve Halef Olarak Mâtürîdî ile Gazzâlî", Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî, Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, hzr. Ahmet Kartal, İstanbul, s. 689-704.

Şeker, Fatih M. (2015), "Türk Devlet Geleneği ve Hanefilik",

Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam – Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2015, hzr. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir, s. 89-91.

Şeker, Fatih M. (2017), "Mâtürîdî Dün de Bugün de Pusulamızdır: Söyleşi: Yusuf Genç ile", Cins Dergisi, sy. 18, s. 14-17.

Turan, Osman (1998), Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul: Boğaziçi Yay.

Turner, S. T. (1996), Sosyal Teori ve Sosyoloji Klasikler ve Ötesi, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yay.

Topçu, Nurettin (2008), Ahlâk Nizâmı, 5. baskı, İstanbul: Der-gâh Yay.

Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî, Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir (2014), hzr. Ahmet Kartal, İstanbul.

Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu 28-30 Nisan 2016 Ankara (2017), edi. Ahmet Kartal, Ankara.

Yıldız Mustafa (2015), "İmâm-ı A'zam'ın İnsan Anlayışı ", Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam – Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2015, hzr. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir, s. 433-41.